

AZƏRBAYCANDA HÜQUQ ELMİNİN İNKİŞAF TARİXİ (QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏR)

Rahib Əkbərov,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Hüquq kafedrasının dosenti, tarix üzrə
fəlsəfə doktoru.

e-mail: veliev.i@inbox.ru

Açar sözlər: adət hüquqları, məişət adətləri, dövlətçilik ənənələri, hüquq ənənələri, hüquq abidələri, qanun və qanunçuluq, sosial-hüquqi vəziyyət, ədalət və bərabərlik, doktrinal mənbələr, hökmdar fərmanları, məhkəmə praktikası.

Məqalədə qədim və orta əsrlərdə hüquq elminin formalaşması və inkişaf tarixi öyrənilmişdir. Hüquq elminin təşəkkülündə mühüm rola malik olan qanunvericilik külliyyətləri, ali hakimiyyət orqanlarının hüquqi aktları, həmçinin görkəmli mütəfəkkirlərin cəmiyyət, dövlət və hüquq haqqında ideya və düşüncələri zəngin elmi-nəzəri mənbə kimi tədqiqata cəlb edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə yazılı qanun külliyyətləri deyil, hələ qədim dövrlərdən başlayaraq hakimiyyət rəmzləri, həmçinin dövlətin qüdrətini, ədalətli idarəçiliyi, hökmdarın və qanunların gücünü simvolizə edən realistik təsvirlər və s. maddi nümunələr; məhz hüququn elminin öyrənilməsində unikal elmi mənbə rolunda çıxış edirlər. Qanunvericilik aktlarının hüquqi təbiəti və mahiyyəti isə, hüquq elminin nəzəri məsələlərinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rola malikdir.

Digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan ərazisində də, hüquq sahələrinin konqlamerat formalaşması prosesi nəticəsində hüquq elminin sahələr üzrə konstataasiya edilməsi mümkünsüzdür. Lakin, buna baxmayaraq, formalaşdığı dövrlərdən başlayaraq hüquq elmi ictimai münasibətlərin bütün sistemini, o cümlədən dövlət idarəetməsi, dini təsisatlar, əmlak münasibətləri, mülkiyyət formaları, vergilər, mükəlləfiyyətlər, elm, mədəniyyət, sosial və s. sahələri əhatə edərək özündə olduqca qiymətli nəzəri-praktiki məlumatları toplamışdır. Məhz, qədim və orta əsrlərin ictimai-siyasi və sosial-hüquqi baxışlarında formalaşan ideoloji münasibətlər, elmin inkişafının sonrakı istiqamətlərinə çox güclü təsir göstərmişdir. Xüsusilə də, cəmiyyətin quruluşu, dini-şəriət qaydaları və hakim sinfin ideologiyası hüquq elminin inkişafın əsas aspektlərini müəyyən etmişdir.

Beləliklə, hüquq elminin əsasları və inkişaf qanunauyğunluğu cəmiyyətin bütün problemlərində: dövlət idarəçiliyi, ictimai münasibətlər, ədalətli quruluş, əhalinin sosial-hüquqi vəziyyəti, məhkəmə praktikası, dini qaydalar və sahələrdə təzahür edərək, elmi fikrin əsas formalaşma cəhətlərini və xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir.

Azərbaycan ərazisində elmi biliyin formalaşması cəmiyyətin və dövlətin tarixi inkişaf mərhələləri ilə birlikdə və tədricən təşəkkül taparaq inkişaf etmişdir. Hüquq elmi, dövlət orqanlarının və cəmiyyətin idarə olunması dair qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və inkişafı haqqında elmi biliklərin bütün məcmusundan ibarət olmaqla, çoxəsrlik tarixi təcrübəni ehtiva edir. Qeyd etmək lazımdır ki, təşəkkül tapdığı dövrlərdən başlayaraq hüquq və dövlət haqqında biliklər təkcə elmi deyil, eyni zamanda, ictimai və fərdi düşüncənin digər qeyri-elmi məkanında, o cümlədən siyasi, dini və adi təfəkkürdə də, formalaşır. Eyni zamanda, hüquq elmi həmişə və özünəməxsus formada qanunvericinin

“sədaqətli xidmətçisi” olmuş və qanunların mətnlərində, əsasən, dövlətin iradəsini təsbit etmişdir.

Tarixi abidələrdə maddiləşən ilkin elmi-hüquqi biliklər, sonrakı dövrlərdə mərhələli şəkildə qanun külliyyatlarında, məhkəmə praktikasında, doktrinal, dini və s. mənbələrdə yeni inkişafa daxil olmuşdur. Məhz, hüquqa dair tarixi biliklər qədim dövrlərdə formalaşmış və sonrakı mərhələlərdə inkişaf edərək müxtəlif dövlətlərin qanunvericilik sistemlərində tətbiq olunmuşdur. Bu biliklər hüquq elminin tarixi inkişafını əks etdirən müxtəlif siyasi-hüquqi nəzəriyyələrin, təlimlərin, doktrinaların, konsepsiyaların və ideologiyaların formalaşmasında mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycanca fəlsəfi-siyasi, dini-astral və sosial-hüquqi biliklər ən qədim dövrlərdən başlayaraq Şərq ölkələrinin sivilizasiyası ilə əhatə olunmuş və onların təsirinə məruz qalmışdır. Sosial icmaların, əhali qruplarının dünyagörüşü, ictimai-siyasi və hüquqi baxışları, real həyat hadisələri, baş vermiş tarixi əhəmiyyətli təzahürlərin və proseslərin təsiri ilə formalaşmış, müxtəlif dini və sosial-hüquqi təlimlərdə, həmçinin görkəmli mütəfəkkirlərin yaradıcılığında yeni inkişaf mərhələlərinə daxil olmuşdur. Bu biliklər ən müxtəlif miflər, əfsanələr, rəvayətlər və əsətlər əsasında xalqımızın əcdadları tərəfindən, onların sosial, mənəvi və hüquqi baxışlarında təşəkkül taparaq, mövcud ictimai-siyasi və sosial-hüquqi proseslərlə harmoniya təşkil etmişdir.

Azərbaycan ərazisində dövlətçilik və hüquq ənənələrinin yaranması e.ə. III minillikdən başlamışdır. Cəmiyyətin inkişafı ilə dövlət təsisatları pillə-pillə formalaşmış, artıq hüquq haqqında biliklər dini görüşlərdən və adətlərdən kənara çıxaraq ibtidai elmi bilik xarak-

ter almağa başlamışdır. Qədim dövrlərdən formalaşan hüquqi biliklərin sonrakı varisliyi təmin olunmaqla müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. İctimai həyat hadisələrinin, dini-astral təsəvvürlərin, siyasi-hüquqi düşüncənin problemlərinə dair bir sıra məsələlərin işlənilib hazırlanmasına qədim və erkən orta əsrlərin möhtəşəm abidəsi olan Avestada geniş yer verilmişdir (1., s.43). Bu abidə, qədim dövrün və erkən orta əsrlərin hüquqi fikri, o cümlədən mülki hüquq, müqavilə öhdəlikləri, ailə, əmək, sosial, əmlak hüququ məsələləri, həmçinin cinayət və cəza sistemi elementlərinin təşəkkülü və formalaşması qaydalarına dair baxışlarda təsbit olunmuşdur. Avesta qədim hüquqi düşüncə və siyasi fikir tarixinin özünəməxsus formasında, xalq müdrikliliyini əks etdirmişdir. Avesta ümumilikdə həmrəylik, nikbinlik, demokratiklik və digər müsbət sosial motivlər əsasında təqdim olunmuşdur. Abidənin bəzi qatlarında beynəlxalq hüququn elementlərindən bəhs edilmiş, dövlətlərarası müqavilələrin bağlanması və müqvilə öhdəliklərinə əməl edilməsi kimi məsələlər təsbit olunmuşdur (2., s. 91-92).

Ədalətli hüquqi düşüncənin ilkin formalarını ifadə edən Avestada, bütün insanları cəmiyyətin maraqları qarşılığında, şəxsi mənafeleərdən imtina etmək, ümumi işlərin hər kəsin mənafeindən üstün olmasını qəbul etmək və əhalinin birgəyaşayış forması kimi cəmiyyətin ümumi müdafiəsini təmin etmək və beləliklə də dövlət atributunu möhkəmləndirmək, əsas tələb kimi təsbit etmişdir. Sosial ədalət məsələlərinə geniş yer verən Avesta, sosial ədaləti nəinki qanunçuluğun qorunması eyni zamanda ictimai faydalı işlərlə məşğul olmaq, bərabərlik, düzgünlük, azadlıq, vicdanlılıq, yalan danışmamaq kimi

təbliğ edirdi. Avestada real həyat vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və həddsiz mifoloji təsəvvürlərdən uzaqlaşmaq və daha rasionel fikirlər irəli sürməklə, insanın hansı yerə layiq olduğu göstərməyə çalışmışdır. Avesta adət hüquqları ilə normalarla yanaşı, mülki hüquq, əmək hüququ, müqavilə öhdəlikləri, ailə-nikah hüququ, cinayət və cəza sistemi və dini və sekulyar məhkəmə hüququ məsələləri geniş əhatə olunmuşdur (2., s. 85-87).

Azərbaycanda təşəkkül tapmış feodalizm quruluşu orta əsrlər elmi biliyinin yeni inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən çox zəngin ictimai-siyasi proseslərlə müşayiət olunmuşdur. Orta əsrlərin feodal münasibətlərində baş verən dini-siyasi, ictimai-iqtisadi və sosial-hüquqi təkamül elmi fikrin, o cümlədən hüquq elminin əsas formalaşma xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir. Eyni zamanda, orta əsrlərdə Azərbaycan ərazilərində islam dinin yayılması və müsəlman hüququnun ictimai münasibətlərin əsas tənzimləyicisi rolunda çıxış etməsi, sosial-siyasi və hüquq sahələri üzrə əsas və həlledici rola malik olmuşdur. Erkən feodalizm dövründə baş verən ədalətsizliklər, bəhs olunan dövrün bidətçilik cərəyanlarının, bir sıra hərəkətlərin və ideoloji təlimlərin hüquqi əsaslarını təşkil etmişdir. III əsrdə Mani təlimi geniş yayılmağa başlamışdır. Mani təlimi, zərdüştlükdən əxz edilmiş xeyir və şərin əbədi mübarizəsini ehtiva etmişdir. Mani hərəkəti sosial ədalətsizlik əleyhinə çıxır, istismar, zorakılığa və özbaşınalığa qarşı səfərbərlik elan edirdi. Mani təliminin və digər sosial hərəkətlərin, o dövrün sosial-hüquqi ideologiyalarına təsirləri böyük olmuşdur.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi münasibətlər, mənəvi, əxlaqi, etik və adət hüququ davranış qaydaları Kitabı

Dədə Qorqud eposunda geniş təsvir edilmişdir. Kitabı Dədə Qorqud eposunu, oğuz türklərinin doktrinal Məcəlləsi olmuşdur. Çünki eposda təsvir edilən davranış qaydaları və hüquq normaları, oğuzların həyat kredo-sunu əks etdirmişdir. Hərbi dövlət idarəçiliyi, inzabati-ərazi quruluşu, həmçinin adət hüququ münasibətlərinə dair siyasi-hüquqi baxışların bəhs olunduğu Kitabı Dədə Qorqud abidəsi, məhz özündə xalq düşüncəsini ehtiva etmiş çox qiymətli türk-oğuz eposudur. Əsərdə təsvir olunmuş oğuzların ən mühüm keyfiyyətləri mərdlik və qəhrəmanlıq, tarixin sınaqlarından çıxaraq yoxlanılmış və ictimai həyat qanunlarına çevrililərək xalq müdrikliliyini ifadə etmişdir. Kitabı Dədə Qorquddə oğuzlar tərəfindən ciddi əməl olunan ümumməcəburi norma və qaydalar haqqında qiymətli məlumatlar toplanmışdır (3., s.18). Eposda mülki və cinayət deliktərinə görə əvəzin ödənilməsi və pul kompensasiyasını nəzərdə tutan sanksiya prinsipləri də müəyyən edilmişdir. Ən ağır cinayətlər, qan intiqamının alınması ilə nəticələnirdi. Əvəz ödəmək və peşman olmaq qorxusu, insan hissələrinə hakim kəsilmişdir. Qəsdən törədilən qətl, məhkəməsiz divan tutmaqla nəticələnmə bilirdi. Lakin oğuzlarda qanunlardan üstün tutulan mənəvi-əxlaqi dəyərlər, həmişə insanlarda sakitlik və ümid yaratmağa sövq etmişdir. Oğuz türkləri xarici müdaxilələrdən müdafiə olunmaq üçün daxili həyata, intizamı qormağa xüsusi diqqət verir, ictimai faydalı işlərlə məşğul olur, hərbi məşqlər edir, at sürmək, ov ovlamaq, silahla davranmaq vərdişlərini təkmilləşdirir, dövlətlərinin siyasi müstəqiliyini təmin etmək üçün qalalar tikir, şəhər divarlarını möhkəmləndirir, ön cərgələrdə müdafiə istehkamları qurur, təhlükə hiss etdikdə uca qalaların zirvəsində tonqallar yandıraraq, qəh-

rəman oğuz ellərini xəbərdir edirdilər. Torpağın, vətənin müdafiəsi, xalqın namusu, milli adət-ənənələrə sədaqət oğuzlar üçün ən yüksək apologiyadır və yalnız oğuz türkünün canı və qanı bahası ilə ölçülür. Oğuz soyuna alternativ seçim yoxdur və bu genetik olaraq onun qan yaddaşına “Şərəf Məcəllə”si kimi daxil olduğu üçün, istisnadır. Oğuz türklərinin milli xarakterindən və adətlərindən irəli gələn ümumictimai əhəmiyyətli ədalət anlayışından, xeyir və şər nisbətində geniş istifadə edilmişdir. Mənəvi, etik, əxlaqi, hüquqi cəhətləri də nəzərə almaqla əsrlər boyu formalaşmış ictimai-siyasi mühit şəraitində, inandırma və məcburetmə üsullarının təsir etmə gücündən məhkəmələr daim bəhrələnmişdilər. Qədim tarixin siyasi sosial-hüquq münasibətlərinin öyrənilməsi üçün əxlaqi-hüquqi məzmunlu zəngin faktiki materiallar mövcuddur. Xüsusilə də, sosial institutların statusunu müəyyən edən ailə, soy, tayfa, nikah münasibətləri və ədalət məsələləri geniş əhatə olunmuşdur. Eposda müxtəlif vəziyyətlər dair siyasi konsepsiyalar təsvir edilmiş və onların tarixi proseslərdə yeri və təsir həddləri lakonik olaraq müəyyən edilərək, göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, keçmiş dövrün hüquq münasibətləri, qanunçuluq problemləri, məhkəmə quruluşu geniş təsvir edilmişdir. Lakin, bununla belə, bir çox hüquq konsepsiyaların həyata keçirilməsi reallaşmamış qalırdı. Kollektiv məsuliyyətə əsaslanan tayfanın bir üzvünün təhqir edilməsi, bütün nəslin təhqiri olunması kimi dərk edilməsi prinsipi mövcud olmuşdur. Bütün tayfa üzvlərinə münasibətdə qan intiqamı qüvvədə saxlanılmışdır. İctimai quruluşun təhlili sübut edir ki, oğuzlarda ailə münasibətləri humanist xarakter daşıyır. Ailədə ana müqəddəsdir. “Ana hüququ – Tanrının hüququdur”. Eposda

çoxarvadlılığa işarə belə, yoxdur. Əksinə, ailədə anaya xüsusi ehtiram edilir, bütün ailə üzvləri ananın xidmətində dayanır. Ailədə mənəvi-əxlaqi dəyərlərə və intizama xüsusi diqqət verilir (9., s.127). Oğuz türkləri heç vaxt yalan danışmırlar. Doğru-düzgün danışmaq, sədaqətli olmaq oğuzların həyat kredosu idi.

Azərbaycanda islam dinin yaranmasından başlayaraq müsəlman ideologiyası siyasi-hüquqi fikrin formalaşmasına, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə, islamdan sonra yaranmış feodal dövlətlərində elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafına güclü təkan vermiş, ümumilikdə ayrı-ayrı elm sahələrinin yeni mərhələyə daxil olaraq təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. Lakin, bəhs olunan dövrlərin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni-hüquq sahələri islam ehkamçılığının əsasında inkişaf etmişdir. Müsəlman hüququ (fiqh) şəriətin tərkib hissəsi, islam mədəniyyətinin unikal abidəsi və qiymətli dəyəridir. Müsəlman hüququ islamı qəbul etmiş xalqların nəinki hüquqi inkişaflarına, həmçinin onların iqtisadi, siyasi, elmi, sosial-mədəni sahələrdə universal siyasi-hüquq doktrinasına çevrilmişdir. Müsəlman hüququ islamın bütün təzahürlərini öyrənərək, hüquq cəhətdən tənzim etmə xüsusiyyətlərinə malikdir (5.,s.94). Müsəlman hüquq doktrinası insan hüquqları problemlərinə, demokratik icma quruluşunun təmin olunmasına da, xüsusi diqqət vermişdir.

Feodal münasibətlərinin inkişafı, müsəlman hüququnun möhkəmlənməsi və ictimai-siyasi proseslərin yeni mərhələyə daxil olması, orta əsrlərin görkəmli mütəfəkkirlərinin elmi yaradıcılığında mütərəqqi istiqamətlərin formalaşması prosesində mühüm rola malik olmuşdur. Orta əsrlərin islam-

müsəlman fəlsəfəsinə, təbiət elmlərinə, sosial-ictimai hərəkətlərə və sənətkar birliklərinin ideologiyalarına əsaslanan baxışlar, siyasi və hüquq elminin əsaslarının müəyyən olunmasında əsas yer tutmuşdur. Artıq əmlak və hüquq bərabərliyi ideyaları ayrı-ayrı sosial hərəkətlərin tələbinə çevirilmişdir (4., s.206). Mütəfəkkirlərin irəli sürdükleri ideyalar siyasi hakimiyyətə aid problemlərin, hüquq və ədalət mühakiməsi məsələlərinin həll edilməsinə və xalqın ümumilikdə sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına hesablanmışdır. Ə.Xəqaninin zülmədən azad humanist quruluşun yaradılması, N.Gəncəvinin sosial ədalət, bərabərlik, ədalətli hökmdar, sinifsiz cəmiyyət (utopik baxışlar) qurulması, S.Urmiyalının demokratik idrarətmənin təşkil edilməsi, N.Tusinın dövlətin mənsəyi, mahiyyəti, növləri, ədalətli qanunlar formalaşdırılması ideyası, Ə.Marağalının cəmiyyətin yenidən qurulmasına dair təklifləri, Əssarın ədalətli və zülmədən azad cəmiyyət yaradılması, M.Füzulinin bilikli və müdrik hökmdar obrazı, məntiqli və məzmunlu qanunlar yaradılması, Nəsimi və hürufiliyin azadfikirlik və insan haqlarının müdafiəsi və s. ideyalar öz aktuallıqları ilə seçilmişdir.

Orta əsrlərin ictimai-siyasi və sosial-hüquqi baxışların təkmilləşdirilməsi və sonrakı inkişaf istiqamətlərinə dini-şəriət qaydaları, müsəlman hüquqi və hakim feodal ideologiyasının təsiri, yeni tarixi dövrə qədər çox güclü olmuşdur (7., 8). Eyni zamanda, o dövrün qabaqcıl fikirlər elm insanları, ictimai-dövlət xadimləri, alimlər, filosof-hüquqşünas mütəfəkkirlər dünya sivilizasiyanın böyük nailiyyətlərini, həm də baş verən real prosesləri məntiqli təhlil edərək, öz dövrünə görə çox mütərəqqi ideyalarla çıxış etmiş,

mövcud problemlər və onlardan çıxış yollarını göstərməyə çalışmışdılar. O dövrün elmləri qədim şərq, yunan-roma fəlsəfəsi və hüququ, çin hüquqi təlimləri və hindus ideologiyası, ərəb elmi fəlsəfəsi ilə tanış idilər. Azərbaycan mütəfəkkirləri, elm xadimləri, ictimai-fəlsəfi fikir tarixi nümayəndələri mənimsədikləri biliklər sayəsində ədalət, azadlıq, bərabərlik, humanizm və s. ideyalarla çıxış edərək müxtəlif təşkilatların, hərəkətlərin, məktəblərin, dini-hüquqi və fəlsəfi cərəyanların yaranmasına təkan vermişdilər.

Orta əsrlər feodalizminin intibahı dövründə ümumi elmi-mədəni səviyyənin yüksəlməsi, sosial-hüquqi biliklərin inkişafına da, öz təsirini göstərmişdir. XI əsrdə Nizamülmülkün dövlət işləri, ölkənin daxili və xarici siyasəti, divan və katiblik, dini-şəriət qaydaları, ədalətli məhkəmə fəaliyyəti, maliyyə hesablaşma qaydaları və vergi sistemi, həmçinin əxlaq, mənəviyyət, xeyirxahlıq və s. siyasi-ictimai və sosial-hüquqi problemləri əhatə edən "Siyasətnamə" traktatı, bir çox elmi ideyaların, o cümlədən hüquqi fikirlərin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Mükəmməl analitik təhlil etmə qabiliyyətinə malik olan mütəfəkkir, özünün dövlət doktrinasında dövlət və din siyasətinə, hüquq məsələlərinə dair mütərəqqi fikirləri, düşüncələri, ideyaları birləşdirən konsepsiya irəli sürmüşdür. Nizamiyyə adı ilə tanınan təhsil müəssisələrinin təşkil edilməsi də, Nizamülmülkün adı ilə bağlı olmuşdur. Orta əsrlərin görkəmli mütəfəkkiri S.Urmiyalı ilk dəfə qanun qarşısında bərabərlik ideyasını əsaslandıraraq, şəriət inhisarında olan məhkəmələri dövlət hakimiyyəti tərkibinə daxil edilməsi fikrini irəli sürmüşdür. Mütəfəkkir qanunları yüksək dəyərləndirmiş və onu ədalətli cəmiyyətin əsası hesab etmişdir. Orta əsrlərin görkəmli Azərbaycan alimi N.Tusi

məhsuldar elmi fəaliyyəti ilə dövlət, idarəçilik, hüquq, fəlsəfə, teologiya, təbiət elmləri, məntiq, əxlaq haqqında ən qiymətli əsərlərin müəllifi olmuşdur. Onun aparıcı elm sahələri, təbiət elmləri, həmçinin digər ümumidövlət nəzəriyyəsi, mülki, inzibati, cinayət, maliyyə və s. hüquq sahələri üzrə elmi-tədqiqat fəaliyyəti nəinki ölkəsində, həmçinin ondan kənarda da məşhur idi. Görkəmli nəzəriyyəçi, qanununu insan fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirən ilk Azərbaycan mütəfəkkirlərindən biri olmuşdur. N.Tusunin hüquqi görüşlərində qanunçuluq, ədalət mühakiməsi, prosessual hüquq və bir çox elmi əhəmiyyətli hüquqi problemlər əsas yer tutmuşdur. Böyük alim, dahi mütəfəkkir dövlətin inkişafına, siyasi-hüquqi praktikanın təkmilləşdirilməsinə dair mütərəqqi ideya və təkliflərlə çıxış etmişdir. Fəzullah Rəşiddədin “Dəstur əl-məmləkət” kitabı XIII-XIV əsrlərdə ictimai-siyasi həyatın, sosial-hüquqi praktikanın bir çox sahələri üzrə qiymətli elmi-praktiki külliyyat hesab edilir. Mütəfəkkirin, “Dövlət təlimatı” xarakterli məsələləri əhatə edən “Dəstur əl-məmləkət” kitabı dövlət idarəçiliyi, vergilərin tənzimlənməsi, sosial münasibətlər və s. dövlət-hüquqi münasibətləri özündə ehtiva edən zəngin elmi-nəzəri mənbə kimi müəllifin ideya və düşüncələrini əhatə etmişdir. Dövlət və hüququn daim birlikdə, qarşılıqlı təsirdə, təmasda yaşamağa “məhkum” olması, mütəfəkkirin dövlətçilik və hüquq haqqında ideyalarının əsas mövzusu idi (6., 3-9). Məhəmməd ibn Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvanlı XIII əsrdə dövlət katibi vəzifəsi ilə yanaşı, elmi fəaliyyətlə məşğul olmuş, dövlət quruculuğu, maliyyə-pul, vergi sistemi, məhkəmə icraatı məsələləri üzrə dəyərli tövsiyələri vermişdir. Baş qazi vəzifəsində çalışan M.Naxçıvanlı dövlət idarəçiliyi, təsərrüfat işləri, əhalinin rifahı, sosial münasibətlər, həmçinin dövlət məmuru kimi ölkənin abadlaşdırılması və s. problemlər barədə geniş elmi-pəraktiki təkliflər və mülahizələrlə çıxış etmişdir.

rəçiliyi, təsərrüfat işləri, əhalinin rifahı, sosial münasibətlər, həmçinin dövlət məmuru kimi ölkənin abadlaşdırılması və s. problemlər barədə geniş elmi-pəraktiki təkliflər və mülahizələrlə çıxış etmişdir.

Orta əsrlər dövrünə aid fərmanların hüquqi təbiəti və normativ-hüquqi akt kimi mahiyyəti, hüquq elminin nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir (2., 503). Yazılı mənbələrdə, Azərbaycan feodal dövlətlərinə aid fərmanların dörd növ üzrə: şah, xan, şeyxülislam və divan sədri (mərkəzi administrasiyanın başçısı) tərəfindən verilməsi qaydaları məlumdur. Normativ-hüquqi aktların xüsusi növü olan fərmanların şəcərə və pərvanə formaları olmuşdur. İmzalanmış şəcərə aktları şahın xəlifələrinin təyin edilməsinə, onların hüquq və vəzifələrinə dair təlimatları əhatə etmişdir. Fərmanların digər forması olan pərvanə adlanan aktlar isə, əsasən maliyyə və büdcə məsələləri, pensiya, müavinət, dövlət aparatı işçilərinin məvacibləri, titulların verilməsi, məmurların rotasiyası (yerdəyişməsi) əmlak, soyurqal, tiyul, mükəlləfiyyətlərin müəyyən edilməsi, əhalinin köçürülməsi və s. bu kimi təlimat xarakterli məsələləri əhatə etmişdir. Bütün fərmanlar müqəddəs kitabdan ayələr və müsəlman hüququnun tələblərinə uyğun tərtib edilir və müvafiq olaraq dairəvi möhürlə basılırdı. Fərmanların bir qismindən ideoloji təsir vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Normativ aktların məzmununda inzibati hüquqpozmalar və cinayətlər, qəsdən adam öldürmə, insanların təqib edilməsi, qadına şər-böhtan atılması, spirtli içkilərin qəbul edilməsi, qumar oyunları, oğurluq, çəkidə, ölçüdə, hesabda aldatma və s. xarakterli əməllər və onların qarşısının alınması təsbit olunmuşdur. Bəhs olunan dövrlərdə xarici siyasət, vergi və

mükəlləfiyyətlər, hərbi hazırlıq və hərbi mükəlləfiyyətlər, həmçinin elm, təhsil, mədəniyyət, sosial sahəni əhatə edən çox saylı fərmanlar mövcud olmuşdur. Normati-hüquqi akt kimi fərmanlarının özünün məzmunu və hüquqi təbiəti, bütün elmlərin öyrənilməsi və təbliğ edilməsini müəyyən edən cəhətlərə malik olmuşdur. Orta əsrlərin feodal dövlətlərində xristian əhalinin hüquq və vəzifələrinə, kilsə mükəlləfiyyətlərinə dair fərmanlarda məlum idi. Ümumilikdə, bu fərmanlarda dövlət idarəetməsi ilə yanaşı, dini hakimiyyətin mövqelərinin möhkəmləndirilməsi, xüsusilə də vəqf mülkiyyətinin hüquqi rejimi, onun həcmi, funksiyası və hüquqi istifadə mexanizmləri tənzimlənmişdir.

Bütün dövrlərin hüquq elmi öz prinsipləri əsasında cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və rəşional biliyin bütün əlamətlərinə malik olmaqla, dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş qanunlar məcmusunu öyrənir. Elm mövcud hüquq qaydasına təminat vermək üçün hüquq normaları sistemini yaratmış və təkmilləşdirmişdir. Elm özünün inkişaf pillələrində hüquqi konsepsiyalar və nəzəriyyələr arasında ziddiyyətləri aradan qaldırmaqla, irəli sürülən doktrinaların, təlimlərin, real, həqiqi inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi haqqında dərin, əhatəli və obyektiv bilik hazırlamaq funksiyasını yerinə yetirir. Hüquq elminin formalaşması və inkişafı, cəmiyyət və onun problemlərinin müəyyən edilməsi və həllini əhatə etmişdir. Məhz, qədim və orta əsrlərin ictimai-siyasi və sosial-hüquqi baxışlarında formalaşan ideoloji münasibətlər, elmin inkişafının sonrakı istiqamətlərində təsir göstərmişdir. Xüsusilə də, cəmiyyətin quruluşu, sosial qaydaları və hakim sinfin ideologiyası hüquq elminin əsas siyasi-nəzəri aspektlərini müəyyən etmişdir. Elmi biliyin

yeni prinsiplərinin yaranması ilə, yeni elmi nəzəriyyənin təşəkkül tapması üçün əsaslar formalaşmışdır. Yeni elmi biliklər hüquq elminin qanunauyğunluqları və ümumi təməl prinsiplərinin formal-məntiqi cəhətdən əsaslandırılmasını ehtiva etmişdir. Beləliklə, hüquq elmi inkişafın hər bir mərhələsində müvafiq qanunvericilik külliyyətləri və doktrinal mənbələr çərçivəsində hüquqi konsepsiyalar və nəzəriyyələr əsasında formalaşaraq daim təkmilləşmiş, elmi fikrin əsas ideya məzmunu, mahiyyəti və xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq özündən sonrakı hüquqi varisliyin əsaslarını təmin etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məlikova M.F., İsmayılov X.C. Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüququ. B., 2001.
2. Rzayev A.Q. Azərbaycanda siyasi və hüquqi təlimlər (tarixi qədim dövrlərdən XX əsrə qədər). B., 2000.
3. Məlikova M.F. Kitabı-Dədə Qorquda ictimai-siyasi və hüquqi ideyalar. B., 2000.
4. Məmmədov F.C. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. B., 1993.
5. Seyidov M.N. Qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin və qanunvericiliyin formalaşması. B., 2008
6. Fəzlullah Rəşiddədin. Oğuznamə. B., 1992.
7. Fərzəlibəyli Ş.F. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin quruluşu. B., 2003.
8. Quliyev A.İ. XII-XVI əsrlərdə Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikrində dövləti idarəetməyə dair ideyalar. B., 2011.
9. Quliyev A.İ. Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikrində qanun və qanunçuluq problemləri. B., 2005.
10. Seyidov M.N. XV əsrdə Azərbaycanın dövlət və hüququ. B., 2004.
11. Seyidov M.N. IX-XV əsrlərdə Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin və qanunvericiliyin inkişafı. B., 2013.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (ДРЕВНИЕ И СРЕДНИЕ ВЕКА)

**Рахіб Акберов,
доктор философии по истории, доцент кафедры “Права” Академии
Государственного Управления при Президенте Азербайджанской
Республики.**

В статье исследуется история становления и развития юридической науки в древние и средние века. В качестве богатого научно-теоретического источника к исследованию привлекаются законодательные сборники, правовые акты высших органов власти, а также идеи и мысли выдающихся мыслителей об обществе, государстве и праве, играющие важную роль в становлении юридической науки. Следует отметить, что не только сборники писаных законов, но, начиная с древних времен символы власти, а также реалистические изображения, символизирующие могущество государства, справедливое управление, власть правителя и закона и т.п. вещественные образцы служат уникальным научным источником в изучении юридической науки. А правовая природа и сущность законодательных актов играют значительную роль в изучении теоретических вопросов юридической науки.

Как и в других странах, также и на территории Азербайджана, в результате процесса конгломератного формирования отраслей права, юридическую науку невозможно констатировать по отраслям. Однако, несмотря на это, с момента своего возникновения юридическая наука охватывая всю систему общественных отношений, включая государственное управление, религиозные учреждения, отношения собственности, формы собственности, налоги, повинности, науку, культуру, социальные и др. сферы, собрала в себе очень ценную теоретико-практическую информацию. Именно идеологические отношения, сформировавшиеся на основе общественно-политических и социально-правовых взглядов древних и средних веков, оказали очень сильное влияние на дальнейшие направления развития науки. В частности, структура общества, нормы религии и шариата и идеология правящего класса определили ключевые аспекты развития юридической науки. Таким образом, основы юриспруденции и закономерности развития проявились во всех проблемах общества: государственном управлении, общественных отношениях, справедливом устройстве, социально-правовом положении населения, судебной практике, религиозных правилах и сферах, определили основные черты и особенности научной мысли.

Ключевые слова: обычное право, бытовые обычаи, традиции государственности, правовые традиции, правове памятники, закон и законность, социально-правовое положение, справедливость и равенство, доктринальные источники, указы правителя, судебная практика.

HISTORY OF THE JURIDICAL SCIENCE'S DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN (ANCIENT AND MIDDLE AGES)

Rahib Akbarov,
the Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan, Department of Law,
associate professor, Ph.D in history.

The article analyzes the history of the formation and development of juridical science in the ancient and middle ages. As a rich scientific and theoretical source, legislative collections, legal acts of higher authorities, as well as ideas and thoughts of prominent thinkers about society, the state and law, which play an important role in the development of legal science, are involved in the study. It should be noted that not only collections of written laws, but, starting from ancient times, symbols of power, as well as realistic images symbolizing the power of the state, fair administration, the power of the ruler and the law, etc. material samples serve as a unique scientific source in the study of legal science. And the legal nature and essence of legislative acts play a significant role in the study of theoretical issues of juridical science. As in other countries, also on the territory of Azerbaijan, as a result of the process of conglomerate formation of branches of law, legal science can't be ascertained by branches. However, despite this, since its inception, juridical science, covering the entire system of social relations, including public administration, religious institutions, property relations, forms of ownership, taxes, duties, science, culture, social and other spheres, has collected a very valuable theoretical and practical information. It was the ideological relations that were formed on the basis of the socio-political and socio-legal views of the ancient and Middle Ages that had a very strong influence on the further directions of the development of science. In particular, the structure of society, the norms of religion and Sharia, and the ideology of the ruling class determined the key aspects of the development of legal science. Thus, the foundations of jurisprudence and the patterns of development, manifested in all the problems of society: public administration, social relations, fair structure, social and legal status of the population, judicial practice, religious rules and areas, determined the main features and characteristics of scientific thought.

Key words: customary law, everyday customs, traditions of statehood, legal traditions, legal monuments, law and legality, social and legal status, justice and equality, doctrinal sources, decrees of the ruler, judicial practice.

AZERBAJCAN'DA FIKHİN GELİŞİM TARİHİ (ANTİK VE ORTAÇAĞ)

Rahib Ekberov,
Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına bağlı Kamu Yönetimi Akademisi Hukuk Bölümünde Doçent, Tarihte Felsefe Doktoru.

Makale, antik ve orta çağda içtihat oluşumunun ve gelişiminin tarihini incelemektedir. Hukuk biliminin oluşumunda önemli rol oynayan mevzuat derlemeleri, üst makamların hukuk işlemleri ile önde gelen düşünürlerin toplum, devlet ve hukuk hakkındaki fikir ve düşünceleri zengin bir bilimsel ve teorik kaynak olarak çalışmada yer almaktadır. Unutulmamalıdır ki, sadece yazılı hukuk koleksiyonları değil, aynı zamanda eski çağlardan beri iktidar sembollerinin yanı sıra devletin gücünü, adil yönetimi, hükümdarın ve hukukun gücünü simgeleyen gerçekçi imgeler vb. Maddi örnekler, hukuk biliminin incelenmesinde benzersiz bir bilimsel kaynak olarak hizmet eder. Yasama işlemlerinin yasal doğası ve özü, hukuk biliminin teorik konularının incelenmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan topraklarında da hukuk alanlarının kümelenme süreci sonucunda hukuk bilimini alanlara göre açıklamak mümkün değildir. Bununla birlikte, başlangıcından bu yana, yasa, kamu yönetimi, dini kurumlar, mülkiyet ilişkileri, mülkiyet biçimleri, vergiler, görevler, bilim, kültür, sosyal vb. dahil olmak üzere tüm bilimsel halkla ilişkiler sistemini kapsamıştır. Alanlarını kapsayan çok değerli teorik ve pratik bilgiler toplamıştır. Yani, antik ve ortaçağ dönemlerinin sosyo-politik ve sosyo-hukuki görüşlerinde oluşan ideolojik ilişkiler, bilimin sonraki gelişimi üzerinde çok güçlü bir etkiye sahipti. Özellikle toplumun yapısı, din ve şariat kuralları ve yönetici sınıfın ideolojisi, hukuk biliminin gelişiminin kilit yönlerini belirlemiştir.

Böylece, hukukun temelleri ve toplumun tüm problemlerinde gelişme yasaları - kamu yönetimi, halkla ilişkiler, adil yapı, nüfusun sosyo-hukuki durumu, adli uygulama, dini kurallar ve alanlarda kendini göstermiş, bilimsel düşüncenin oluşumunun ana yönlerini ve özelliklerini belirlemiştir.

Anahtar Kelimeler: örf ve adet hukuku, ev örf ve adetleri, devlet gelenekleri, hukuk gelenekleri, hukuki anıtlar, kanun ve kanunilik, sosyo-hukuki durum, adalet ve eşitlik, doktriner kaynaklar, hükümdarın fermanları, adli uygulama.

